

УДК 340.5:347.6:348:(477)«09/12»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.8>

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ РЕЦЕПЦІЇ РИМО-ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА В РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Крижевський А.В.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7234-7500
e-mail: antonio.krv89@gmail.com

Крижевський А.В. Витоки українського шлюбно-сімейного права в контексті рецепції римо-візантійського права в Руській державі.

В статті досліджено особливості формування шлюбно-сімейного права в Руській державі через призму рецепції відповідних положень візантійського законодавства. Для досягнення обґрунтованості теоретичних положень та висновків автором було використано сукупність філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів, а саме: історико-правового, порівняльно-правового, історико-функціонального, формально-юридичного, герменевтико-правового тощо. В статті наголошено, що рецепція римо-візантійського права відбувалася шляхом перекладу церковнослов'янською мовою візантійських юридичних текстів (Еклоги, Прохірона тощо), їх вдумливої обробки, подальшого переписування і розповсюдження. Доведено, що в ході цього процесу положення римо-візантійського права не сліпо копіюються, а творчо переосмислюються, змінюються, адаптуються до руських правових, політичних та соціо-економічних реалій. Визначено, що під-час створення місцевих писемних джерела права (Руської Правди, Уставу князя Ярослава про церковні суди) візантійські нормативно-правові акти були своєрідним еталоном. Доведено, що норми візантійського шлюбно-сімейного права рецептувалися на Русі найактивніше. Встановлено, що для більшості галузей руського права, окрім шлюбно-сімейного, рецепція норм римо-візантійського права мала обмежений характер, а положення візантійського права нерідко виступали в ролі «субсидіарного» права. Автор дійшов висновку, що завдяки християнській церкві до руського права рецептуються положення, що встановлювали шлюбний вік, умови дійсності шлюбу, приводи до розлучення кожного із подружжя тощо. Встановлено, що запозичені положення з Еклоги та Прохірону надали жінці на Русі право на розлучення, а приводи до нього були закріплені законодавчо. Обґрунтовано тезу про те, що рецепційовані в руську добу візантійські інститути шлюбно-сімейного права стали невід'ємною частиною української правової традиції.

Ключові слова: рецепція, українське право, римське право, руське право, шлюбно-сімейне право, Русь, Візантія Руська Правда, Церковний устав Ярослава, Прохірон, Кормчі книги, Номоканон, Еклога, шлюбний вік, розлучення.

Kryzhevskiy A. The origins of Ukrainian family law in the context of the reception of Roman-Byzantine law in the Kyivan Rus.

The article examines the peculiarities of the formation of family law in the Rus state through the prism of the reception of the relevant provisions of the Byzantine legislation. To achieve the validity of theoretical propositions and conclusions, the author used a set of philosophical, general scientific and special scientific methods, namely: historical-legal, comparative-legal, historical-functional, formal-legal, hermeneutic-legal, etc. The article emphasizes that the reception of Roman-Byzantine law took place through the translation into Church Slavonic of Byzantine legal texts (Eclogue, Prochiron, etc.), their thoughtful processing, subsequent rewriting and distribution. It is proven that during this process the provisions of Roman-Byzantine law are not blindly copied, but creatively reinterpreted, changed,

adapted to Rus legal, political and socio-economic realities. It was determined that during the creation of local written sources of law (Russkaya Pravda, Church Statute of Prince Yaroslav), Byzantine legal acts were a kind of standard. It has been proven that the norms of Byzantine marriage and family law were most actively adopted in Rus. It was established that for most branches of Rus law, except for marriage and family, the reception of norms of Roman-Byzantine law had a limited character, and the provisions of Byzantine law often acted as «subsidiary» law. The author came to the conclusion that thanks to the Christian Church, provisions establishing the age of marriage, conditions for the validity of marriage, grounds for divorce of each spouse, etc., were adopted into Rus law. It was established that provisions borrowed from the Eclogue and Prochiron gave a woman in Rus the right to divorce, and the reasons for it were fixed by law. The thesis that the Byzantine institutions of family law adopted in the Rus era have become an integral part of the Ukrainian legal tradition is substantiated.

Key words: reception, Ukrainian law, Roman law, Rus' law, Family law, Rus, Ruthenia, Byzantium, Russkaya Pravda, Church Statute of Prince Yaroslav, Prochiron, Kormchaia Book, Nomocanon, Eclogue, marriageable age, divorce.

Постановка проблеми. Принциповим моментом початку формування українського писаного права є християнізація Русі та пов'язаний із нею запозичений досвід правової традиції з Візантії. Детальне вивчення процесу сприйняття в Руській державі візантійської системи права з усіма її складовими є запорукою розуміння особливостей творення та функціонування української правової традиції. Одним із її ключових складових є інститут шлюбу, який на початку XXI ст. зіткнувся із певною кризою, пов'язаною насамперед із пандемією COVID-19 та російською агресією. Подолання наслідків цієї кризи та зміцнення власне самого інститут шлюбу в Україні вбачається можливим за умови як детального аналізу поточного стану проблеми, так і примноженню знань щодо історичного шляху формування українського шлюбно-сімейного права, яке починає набувати звичних нам рис в Руській державі. Тому дослідження впливу римо-візантійського права на інститут шлюбу в Руській державі сприятиме визначенню ціннісної і правової основи його розвитку та сприятиме його стабільності в буремному XXI ст.

Стан опрацювання проблеми. Історіографія, дотична об'єкту, предмету, хронології та географії цієї статті, має ряд здобутків та прогалин. Її варто розділити на дві складові: роботи, предметом дослідження яких є власне шлюбно-сімейне право Русі та його інститути (О. Балко, В. Ричка, Я. Щапов), та праці, що стосуються особливостей рецепції візантійських норм в означений період (Ю. Цветкова, Л. Мілов, П. Ізуїта, О. Гуров). Однак комплексних порівняльно-правових досліджень рецепції конкретних положень римо-візантійського шлюбно-сімейного права до руської (української) правової традиції обмаль.

Метою статті є вивчення закономірностей та особливостей рецепції римо-візантійського права в Руській державі в X–XIII ст. на прикладі процесу формування українського шлюбно-сімейного права.

Виклад основного матеріалу. Вплив римо-візантійської правової традиції на Русь сильно відобразився на всьому розвитку її правової системи в силу дуже міцних і тісних зв'язків із Ромейською імперією, обумовлених прийняттям її релігії, а потім і усестороннім впливом грецького духовенства. Культурно-історичний субстрат явно не сприяв рецепції римського права (у його візантійській переробці) в Руські державі. Руське суспільство не було готове до цього ні у політичному, ні у соціальному, ні у культурному відношенні. Однак розповсюдження на Русі норм римо-візантійського права, світського і особливо канонічного, не викликає сумніву.

Особливості рецепції римо-візантійського права в Руській державі. На перших етапах рецепція відбувалася шляхом перекладу церковнослов'янською мовою візантійських юридичних текстів як канонічного, так і світського характеру, в першу чергу Еклога і Прохирон, їх подальшого переписування і розповсюдження. В ході цього процесу юридичні твори не лише читали та переписували, але й творчо переробляли, прагнучи наблизити до місцевих правових і соціально-економічних реалій. Так виникають різноманітні компіляції (Закон судний людем, «Книги законні» тощо), що містять візантійські правові норми. І все це відбувалося завдяки діяльності церкви.

Такому серйозному творчому переосмисленню піддалися твори візантійської релігійної літератури, але ще суттєвіші зміни вносилися до світських текстів, що містили юридичні норми. Однак тут варто акцентувати увагу на одній деталі. Зв'язок релігії (православ'я в його ортодоксальному візантійському варіанті, що остаточно встановилося після перемоги іконошанувальників

над іконоборцями) та права у Візантійській імперії безперечна. Більш того, світське та канонічне, церковне право в Імперії переплелися настільки міцно, що роз'єднати їх надзвичайно складно.

В обробці і в творчому переосмисленні руських перекладачів візантійські джерела права переставали бути візантійськими за своїм змістом, отримували нові назви, які зовсім не відповідали оригінальним, їх зміст скорочувався, а текст наповнювався невідомими оригіналу положеннями. Все це було необхідним для пристосування елементів правової культури Візантії до суспільних особливостей Русі, правосвідомості руського суспільства.

Джерела візантійського походження та компіляції на їх основі були широко розповсюджені на Русі. У них були зосереджені основи візантійського сімейно-шлюбного, спадкового, кримінального та процесуального права. В процесі застосування на Русі римо-візантійські норми видозмінювались з урахуванням руських соціально-економічних, політичних правових особливостей і завдяки діяльності в першу чергу церкви, були імплементовані до правової системи Русі. Однак як зазначає М. Левчук [5, С. 10-11] візантійське законодавство не могло в повному обсязі без змін застосовуватися в Руській державі.

Відтак з к. X ст. виникають власні правові пам'ятки, основними з яких була Руська Правда та княжі устава, зокрема Устав князя Ярослава про церковні суди (Устав Ярослава – далі). Під час роботи на ними для руських укладачів візантійські нормативно-правові акти були зразком, своєрідним еталоном, до якого необхідно прагнути. Тому в цій статті спробуємо провести порівняльний аналіз візантійських правових норм, викладених у Еклозі та Прохіроні, з аналогічними положеннями середньовічного руського права, які містяться в правових джерелах місцевого походження, зокрема в Уставі Ярослава. Це дозволить визначити об'єм рецепції на Русі візантійських правових норм, її форму, вид (пряма чи опосередкована), а також особливості адаптації римо-візантійських норм до місцевих умов.

Зазначимо, що незважаючи на поширену думку, навряд чи можна говорити про домінування норм Руської Правди чи протиставлення її положень рецепційованим візантійським актам. Звернення до Руської правди відбувалося не частіше, ніж до тих же джерел рецепційованого римо-візантійського права. Підтвердженням цієї тези може слугувати той факт, що переважна більшість списків Правди дійшла до нас у складі Кормчих, які містили в собі повні переклади візантійських законодавчих актів, в тому числі Еклоги і Прохірона. Руська Правда та інші місцеві правові пам'ятки в Руській державі діяла у єдиному нормативному комплексі поруч із рецепційованими візантійськими джерелами права (Еклога, Прохірон, Номоканон) та місцевими юридичними компіляціями (Кормча книга тощо).

Серед рецепційованих візантійських джерел найбільший вплив на розвиток руського права, юридичної техніки та правосвідомості мали, звісно, Еклога (742 р.) та Прохірон (879 р.). Давньоруський переклад Еклоги було зроблено ще за правління Володимира Святославовича. Хоча на Русі часто використовувався не сам грецький оригінал Еклоги, а південнослов'янська компіляція на його основі – Закон Судний людем (Судебник царя Костянтина), який виступав посередником. Слов'янський переклад Еклоги використовувався на Русі не як самостійний акт, а був включений до Кормчої книги. Щодо Прохірона, то до середини XIII ст. руським правознавцям були відомі переклади лише окремих його частин (були включені до Кормчої книги Єфремовської редакції), присвячені таким питанням практичної діяльності церковної адміністрації, як визначення спірних ступенів спорідненості чи норм укладання та розірвання шлюбу. Повний же переклад Прохірона з'явився на Русі у другій половині XIII ст. у складі Кормчої книги Сербської редакції. До цього, повніше, ніж у Єфремовській кормчій, Прохірон був представлений у слов'янській компіляції, розрахованої на представників не церковної, а світської влади, яка називалася «Книги законні». Прохірон є джерелом більшої частини статей цієї компіляції (114 з 202 ст.), старша редакція якої виникла в к. XII ст.

Вплив рецепції на формування шлюбно-сімейного права Русі. Звісно, після прийняття християнства наймасштабніших змін зазнало руське шлюбно-сімейне право, оскільки саме традиції укладання та збереження шлюбу в християнській системі координат принципово відрізнялися від язичницьких. Перехід в Руській державі шлюбно-сімейного права до юрисдикції християнської церкви обумовили його подальший розвиток. Погоджуємось із твердженням Ю. Цветкової [10, С. 43], що закріплені у Візантії інститути шлюбно-сімейного права почали впроваджуватися до української правової традиції вже з епохи Русі, і згодом стали її невід'ємною частиною. Частина положень цієї галузі права були перенесені із християнських канонічних текстів, а частина із

світських (хоча, як зазначалось, такий поділ для візантійського права є дуже умовним). Таким чином, саме на прикладі положень шлюбно-сімейного права, що містяться в світських правових пам'ятках (Еклезі та Прохіроні) проаналізуємо особливості перебігу процесу рецепції римо-візантійського права на Русі.

Найважливішою умовою для укладення шлюбу було досягнення нареченим та нареченою шлюбного віку, що давало законні підстави створити власну сім'ю. Правові норми, що його визначали було рецепційовано з візантійських джерел. В Еклезі та Прохіроні не було єдиної думки щодо цього питання. Згідно з § 1 Титулу II Еклоги шлюбний вік для юнаків становив 15 років, а для дівча – і 13 [11, с. 45]. В § 2 IV Титулу Прохірону шлюбний вік юнаків встановлювався з 14 років, дівчат з 12 [7, с. 143]. Аналізуючи пам'ятки канонічного походження, повідомлення літописів щодо шлюбів руських князів та бояр, більшість дослідників сходяться на думці, що руське духовенство більше тяготіло до норми Еклоги. Для прикладу наведемо уривок із Правила «Якщо двоєженець» (XI, 12): *«Хто дівчину розпестить молодшу ніж 13 років і одружиться на ній, той буде грішником. Якщо буде каятись, то 3 роки епітимії. А якщо ж не кається – стратити, віддавши половину маєтку дівчині за таку наругу»*. [6, с. 66] Згідно із цитованим уривком шлюб із молодшою за 13 років дівчиною підлягав покаранню.

Відразу після хрещення Русі церква намагалася боротися зі шлюбами, які в термінології канонічного права дістали назву «заборонені», проте в середовищі язичників вважалися буденними і дозволеними [10, с. 43]. Тому із римо-візантійського права розпочинається рецепція правових принципів, що встановлювали певні заборони щодо укладання шлюбу. Наприклад, умовою одруження за християнським обрядом згідно з візантійським законодавством (§ 1 Титулу II Еклоги [11, с. 45]; § 3 Титулу IV Прохірону [7, с. 143]) була згода наречених та їхніх батьків або родичів. До християнізації в язичницькому суспільстві тривалий час шлюб був насамперед майновою угодою між батьками наречених, а згода останніх на його укладання за дуже рідкісним винятком була непотрібною. Під впливом церкви, яка ревнотно слідкувала за дотриманням усіх християнських постанов, вже в Уставі Ярослава з'явилась низка статей про необхідність вільного волевиявлення осіб, які одружуються: *«Якщо дівчина не хотітиме заміж, а батько і мати силою віддадуть, і якщо вона згубить себе, то батько і мати мають сплатити єпископу штраф»*¹ [9, с. 88]. Ця норма встановлює покарання батькам, якщо діти, примушені проти їх волі до шлюбу, намагалися вчинити самогубство.

Іншим рецепційованими положенням (§ 2 Титулу II Еклоги [11, с. 45]; § 2 Титулу VII Прохірону [7, с. 151]) стала заборона шлюбів між родичами по прямій лінії, як по низхідній, так і по висхідній (між батьками та дітьми, дідами та онуками) у будь-якому коліні. Таку заборону ми зустрічаємо в ст. 16 Устава Ярослава: *«Якщо з ближнім одружився, митрополиту штраф 40 гривень, їх розлучити, епітимію накласти»* [9, с. 87]. Аналогічна заборона міститься в IV розділі «Про заборонені шлюби із Прохірона та Еклоги» Кормчої книги: *«Встановлюємо, що не можна одружуватися по висхідній і низхідній лініях в будь-якому коліні ... законного шлюбу не може бути між бабцею і онуком»* [2, с. 46]. Варто зазначити, що знову ж таки в цьому випадку маємо справу із рецепцією не скільки правових норм, а стільки правових принципів римо-візантійського права, які активно проникають в традиційне суспільство Русі під натиском християнської церкви.

Обмеження шлюбу по бічній лінії кровної спорідненості у візантійському праві вперше з'явилося в Еклезі та Прохіроні. Зокрема положеннями Еклоги (§ 2 Титул II) заборонялися шлюби не тільки між двоюрідними братами та сестрами, а й між їхніми дітьми, тобто у четвертому, п'ятому та шостому ступенях кровної спорідненості [11, с. 45]. Зрозуміло, що і в складних питаннях кровної спорідненості право Русі наслідувало візантійське законодавство, про що красномовно свідчать низка руських джерел права, зокрема згаданий вище Р. IV «Про заборонені шлюби із Прохірона та Еклоги» Кормчої книги [2, с. 48–50] та низка статей (ст. 22–28) Устава Ярослава щодо покарання за розпусту між родичами [9, с. 88].

Християнська церква через таїнство хрещення прирівняла духовну спорідненість до кровної. Положення Еклоги (§ 2 Титул 2) та Прохірону (§ 28 Титулу VII) [7, с. 153] забороняли одружуватися хрещеним батькам та їхнім хрещеникам, хрещеним батькам між собою, хрещеному батьку з матір'ю хрещеної дочки, а також його сину з хрещеницею батька або її матір'ю: *«забороняється*

¹ Всі цитати і нумерація статей Устава князя Ярослава про церковні суди в цій статті подаються за Поширеною редакцією Основним ізводом.

одружуватися тим, хто з'єднаний між собою узами святого і рятівного хрещення, тобто хрещеному з його [хресною] дочкою та її матір'ю, так само як і його синів з [хресною] дочкою та її матір'ю» [11, с. 45]. В руському праві це положення в обмеженому варіанті зустрічаємо в § 13 Уставу Ярослава: «Якщо кум з кумою вчинять перелюб, то митрополиту 12 гривень...» [9, с. 87]. Згодом вже ці деталізовані норми почнуть застосовуватися через поширену в Руській державі компіляцію «Книги законні» (наприклад: § 17, III Розділу) [1, с. 84]

Певні суспільні реалії (повільна християнізація) накладали відбиток на процес рецепції римо-візантійського шлюбно-сімейного права в Русі, зокрема робило її дуже обережною. Як ми вже неодноразово зазначали [4, с. 32–35], під час рецепції римо-візантійських правових положень, руський законодавець не обмежувався лише простим запозиченням візантійських норм, а вносив до них і доповнення, що виникли на місцевому руському ґрунті у зв'язку з місцевими правовими, соціально-економічними та політичними реаліями.

Ілюстрацією вищезазначених особливостей є рецепційовані із візантійських джерел до руського права норми, що регулювали розлучення. § 14-15 Титулу II Еклоги містить чотири приводи до розірвання шлюбу: перелюб дружини, неспроможність чоловіка до подружнього життя протягом трьох років з дня одруження, замах подружжя на життя один одного і захворювання одного з подружжя проказою [11, с. 49]. Укладачі Прохірону в XI Титулі значно розширили перелік приводів до розлучення, розділивши їх на дві групи для кожного із подружжя. Його норми увійшли з деякими скороченнями до ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава, до чинного на Русі кодексу «Книги законні» (Р. III «Про розлучення») та інших правових збірників.

Для прикладу можна розглянути питання перелюбу як приводу до розірвання шлюбу. Візантійське законодавство вважало перелюб тяжким злочином. Згідно зі § 27 Титулу XVII Еклоги чоловік викритий у зраді дружини повинен був розлучитися з нею: «Якщо хтось вступив у зв'язок із заміжньою жінкою, то і він і вона караються відрізанням носа. Після відрізання носа, жінка, яка вчинила перелюб, візьме свої речі, які вона принесла до чоловіка (забирає лише своє придане), [і нічого більше]» [11, с. 70]. Візантійське законодавство передбачало ретельне розслідування факту перелюбства [11, с. 70]. І якщо чоловік, звинувачуючи свою дружину в зраді, не зміг довести цього факту, то він згідно з § 27 Титул XVII Еклоги (§ 15 Титулу XI Прохірона [7, с. 160]) підлягав тій же карі, що і перелюбники – відрізання носа: «Якщо ж не доведе, ... то підлягає як наклепник такій же карі» [11, с. 70].

На Русі в ці положення були внесені певні зміни і доповнення. Положення п. 2. ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава, визнаючи подружню зраду з боку жінки достатнім приводом для розлучення, давала чоловіку лише право на розлучення, на відміну від візантійському законодавства, де це було його обов'язком: «Якщо чоловік застате свою дружину за перелюбством, то може або пробачити її, або розлучитися» [9, с. 87]. А § 15, III Розділу «Книг законних» у випадку не доведення чоловіком свого звинувачення дружини у подружній зраді лише дозволяв обмовленій дружині розлучитися [1, с. 82-83].

Ще одним підтвердженням «обережної» рецепції римо-візантійського права в Руській державі, врахування місцевих особливостей, відсутності сліпого копіювання, вдумливого правового регулювання правовідносин, що мають особливе значення для суспільства, є поява норм, відсутніх у римо-візантійському праві. Наприклад, в п.6 ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава [9, с. 90] є норми про крадіжку дружиною майна чоловіка і про пограбування нею церкви, як привід до розлучення. Ці положення відсутні у візантійському законодавстві і мають вочевидь руське походження. В контексті цієї норми, цікаво поглянути на ст. 36 Уставу Ярослава [9, с. 89], згідно з якою дружина за крадіжку карається чоловіком і сплачується штраф митрополиту. В закінченні статті акцентується, що підстави для розлучення відсутні. Такий дисонанс можна пояснити тим, що в час складання Поширеної редакції уставу Ярослава в Руській державі остаточно не склалися єдині норми, що регулювали розлучення. Місцеві традиції та звичаї співіснували з суперечливими нормами перекладених і рецепційованих пам'яток римо-візантійського права. Вибір тих чи інших положень був продиктований конкретними умовами, поглядами або знаннями місцевого ієрарха чи іншого укладача юридичного зводу.

Руське право рецепіювало із візантійського законодавства також і «подвійні стандарти» щодо подружньої зради, піддавши їх творчому переосмисленню. Римо-візантійське право зовсім по-іншому регулювало чоловічу невірність, порівняно з жіночою. Так, згідно з § 27 Титул XVII Еклоги той, хто «вчинив перелюб, не розлучається зі своєю дружиною» [11, с. 70]. Положення § 16 Ти-

тулу XI Прохірона передбачали для зрадженої дружини можливість отримати розлучення лише у випадку, якщо чоловік заводив другу сім'ю в безпосередній близькості від неї (в одному будинку або в одному місті) і, будучи кілька разів викритий у цьому своїми батьками, батьками дружини або іншими особами, що вселяють довіру, відмовився розірвати цей зв'язок: *«Якщо чоловік ... часто перебуває в будинку іншої жінки в тому самому місті, і його вже один або два рази застерегли його родичі, батьки дружини ... не робити такого безсоромного вчинку, але він не змінився, доречно, щоб жінка отримала розлучення на цій підставі та взяла надане придане та передшлюбний подарунок»* [7, с. 160] Ця норма Прохірону була рецепійована в руське право в XII–XIII ст. через посередництво «Книг законних» (§ 16, III Розділу) [1, с. 87].

До XII ст. давньоруське духовенство відносилося до можливості розлучення через перелюб чоловіка набагато м'якше, ніж візантійське. І довгий час на Русі перелюб з боку чоловіка не був приводом до розлучення. Підтвердженням цього і ілюстрацією подвійних стандартів щодо подружньої зради є норма Уставу Ярослава, ст. 9 якого за подібні злочини передбачала покарання лише у вигляді штрафу на користь церкви: *«Якщо чоловік одружиться з іншою жінкою, а із своєю законною дружиною не розлучиться, то митрополиту штраф, нову жінку запроторити в дім церковний, а із дружиною жити»* [9, с. 87].

Така занадто поміркована і м'яка позиція руського законодавця пояснюється ймовірно за все тим, що на Русі ще довгий час після прийняття християнства зберігалися в якості пережитків язичництва багатоженство та наложництво. Тому застосування норм візантійського законодавства в повному обсязі, без внесення відповідних корективів, могло призвести до масового розірвання шлюбів.

Однак зазначимо, що в руському праві першість серед юридично достатніх приводів для розлучення посідало недонесення про державну зраду чи замах на князя. Не випадково цей привід міститься саме в першому пункті ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава: *Якщо дружина почула від інших людей про посягання на владу і життя князя, а чоловікові не сказала, а потім зізнається – розлучити»* [9, с. 90]. Звернемо увагу на певні відмінності у моделюванні цієї правової норми в ході запозичень з Прохірону, що ще раз підкреслює творчий підхід руського законодавця в процесі рецепіювання римо-візантійського правового матеріалу. Так, § 5 Титулу XI зобов'язували чоловіка розлучитися зі своєю дружиною, якщо вона, дізнавшись про підготовку змови, не повідомляла йому про це. Якщо ж дружина повідомила про підготовку замаху чоловіку, але той не передавав отримані відомості владі, їй для збереження шлюбу необхідно було самій зробити це: *«Якщо дружина дізналася про державний переворот і не сказала про це чоловікові. Але якщо чоловік, дізнавшись від своєї дружини, нікого не повідомив, то їй необхідно повідомити царя через іншу особу. У такому випадку чоловік не може отримати розлучення з цієї причини»* [7, с. 158]. У свою чергу, і дружина згідно § 12 того ж таки XI Титулу отримувала право на розлучення, якщо чоловік, дізнавшись про замах на правителя, не попереджав його сам або через іншу особу [7, с. 158]. Згідно ж п. 1. ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава закріплювався цей привід для розірвання шлюбу тільки за чоловіком.

Явно римо-візантійське походження мала і норми із п. 4 і 5 ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава, що є поодинокими прикладами сліпого копіювання правових положень в Руській державі. Згідно із зазначеними пунктами приводом для розлучення могли бути дії дружини, які кидають тінь на її репутацію і дають можливість підозрювати її в подружній зраді. До таких дій законодавець відніс бенкетування дружини з чужими людьми без дозволу чоловіка, відвідини однієї лазні з чоловіками, ночівлю поза домом та відвідини різноманітних ігрищ [9, с. 90]. По великому рахунку, ці два пункти ст. 53 Уставу Ярослава є майже дослівним перекладом §§ 8–10 Титулу XI Прохірону, де перераховані приводи до розірвання шлюбу: *«§ 8. Якщо всупереч волі чоловіка [дружина – А.К.] випивала з іншим чоловіком або купалася з ним у лазні. § 9. Якщо всупереч волі чоловіка вона ночувала поза домом, якщо не була з батьками. § 10. Якщо вона пішла на скачки, на видовища або на ігри без відома чоловіка або незважаючи на його заборону»* [7, с. 159].

Однак потрібно відмітити, що перераховані приводи для розлучення ймовірно за все на Русі приводами насправді не були. Воно є результатом ще римської правосвідомості, культури і моралі, успадковані Візантією. На Русі ж жінка користувалася більшою свободою, ніж давня римлянка, а більша частина перерахованих дій і занять були невід'ємною частиною народного життя. Окрім того зазначимо, що в радянській історіографії фігурувала думка, що ст. 53 вочевидь є пізнішою припискою. Тому ці положення почали застосовуватися лише в XII – I чверті XIII ст., коли, як вважають дослідники [12, с. 636], виникла Поширена редакція Уставу Ярослава.

На останок зазначимо, що положення щодо розірвання шлюбу з вини дружини, які містяться в п. 1–5 ст. 53 Уставу Ярослава, рецепійовані з XI Титулу Прохірона, який є в свою чергу є оновленою редакцією VIII Глави 117-ї Новели Юстиніана (Nov.117.8.1-6)

Висновки. Вплив римо-візантійської правової традиції на право Русі посилюється з прийняттям нею християнства. Рецепція римо-візантійського права відбувалася шляхом переказу церковнослов'янською мовою візантійських юридичних текстів, їх вдумливої обробки, подальшого переписування і розповсюдження. Джерела візантійського походження та копії на їх основі були широко розповсюдженими на Русі, однак їх було недостатньо для правового регулювання суспільних відносин. За підтримки церкви норми Еклоги та Прохірона, що стосуються шлюбно-сімейного права, рецепіюються до місцевих писемних пам'яток права найактивніше. Римо-візантійські положення не сліпо копіюються, а творчо переосмислюються, змінюються, адаптуються до руських правових, політичних та соціо-економічних реалій. Для місцевих писемних джерела права візантійські нормативно-правові акти були своєрідним еталоном для наслідування. Яскравим підтвердженням цього є нормопроекування 53 ст. Уставу Ярослава, де відчутний вплив XI Титулу Прохірона, який є візантійською обробкою 117 новели Юстиніана.

Якщо для більшості галузей руського права рецепція норм римо-візантійського права мала обмежений характер, а положення візантійського права нерідко виступали в ролі «субсидіарного» права, то для шлюбно-сімейних відносин вона стала визначальною. Завдяки християнській церкві до руського права рецепіюються положення, що встановлювали шлюбний вік, умови дійсності шлюбу, приводи до розлучення кожного із подружжя тощо. Запозичені положення з Еклоги та Прохірона надали жінці на Русі право на розлучення, а приводи до нього були закріплені законодавчо. Рецепійовані в руську добу візантійські інститути шлюбно-сімейного права стали невід'ємною частиною української правової традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Книги законные», содержащие в себе, в древнерусском переводе, византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные, / изд. вместе с греч. подлинниками и с ист.-юрид. введ. А. Павлов. СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1885. [4], 92 с.
2. Древнеславянская кормчая. XIV титулов без толкований. Т. 2 / труд В.Н. Бенешевича; подгот. к изд. и снабжен дополнениями Ю.К. Бегуновым, И.С. Чичуровым, Я.Н. Шаповым; под. общим рук. Я.Н. Шапова. София: Изд-во Болгарской Академии Наук, 1987. 331 с.
3. Ізуїта П. О., Гуров О. О. Шляхи рецепції римського права у правовій системі Київської Русі. *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2023. № 1 (1). С. 15–22. DOI: <https://doi.org/10.36994/2786-9008-2023-1-2>.
4. Крижевський А. Вплив рецепції римського права на розвиток цивільного та кримінального права Русі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 76. Т. 1. С. 30–36. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.4>.
5. Левчук М. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2010. 22 с.
6. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины: (тексты и заметки) / проф. С. Смирнов. Москва: издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете: Синодальная тип., 1912. [4], 568 с.
7. Прохирон. *Прохирон&Закон градски: юридическото наследство на православното славянство* / за ред. Цибранска-Костова М. София: Валентин Траянов, 2021. С. 139–217.
8. Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 131–141.
9. Устав князя Ярослава про церковні суди. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / Изд. подгот. Я.Н. Шапов. Москва: Наука, 1976. С. 85–139.
10. Цветкова Ю. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. Вип. 85. С. 41–46.
11. Еклога: Византийский законодательный свод VIII века. / Вступ. стаття, переклад і коментарій Е.Э. Липшиц. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «На-

- ука», 1965. 228 с. (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы).
12. Волощенко О, Усенко І. Статут князя Ярослава Мудрого. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П-С. С. 636.